

Vita PRANSKŪNAITĖ

AVIES IR ĄRIUKO PAVADINIMAI TARMĖSE
(A.Salio anketos "Apklausas 1" duomenimis)

0. Įkūrus Lietuvoje 1939 m. Lituanistikos institutą, be kity darbų, pradėti lietuvių lingvistinės geografijos tyrimai. Iki tol didesnių ir sistemingai vykdomyų šios srities darbų nebuvo¹. Tiesa, profesorius K.Būga, iš Rusijos grįžęs dirbtį į Kauną, émė ruoštis lietuvių kalbos atlaso sudarymui. Tam reikalui jis parengės ir išspausdinęs tris anketas, pavadinčias "Klausimų lapas". Pirmasis "Klausimų lapas", skirtas fonetikos dalykams, iš 106 klausimų, antrasis ir trečiasis, skirti leksikai, apima daugiau kaip 180 klausimų. Antroji anketa žodžių geografijai nustatyti suskirstyta teminėmis grupėmis: *I. Trobesiai, II. Medžiai ir krūmai, III. Daržovės, IV. Gyvuliai, V. Žuvys, VI. Ropuoliai, VII. Vabzdžiai, VIII. Oras, IX. Paukščiai, X. Mety laikai, XI. Varia.* Pradėtą darbą nutraukė ankstyva K.Būgos mirtis, ir sudarytos anketos liko nepanaudotos.

0.1. K.Būgos darbą tėsė jo mokinys Antanas Salys, dar studijų laikais mokytojo pastūmėtas į leksikologijos ir leksikografijos sritį. Tarminei medžiagai rinkti jis sudarė naują 92 klausimų anketą "Apklausas 1 (žodžių geografijai)", suskirstytą teminėmis grupėmis. Kai kurios jy — augalų ir gyvūnų pavadinimai — kartojasi iš K.Būgos antrojo "Klausimų lapo". A.Salio skiriamos šios teminės grupės: *I. Gyvuliai, II. Paukščiai, III. Ropliai, IV. Kiaupės, V. Žuvys, VI. Bestuburiai, VII. Augalai, VIII. Grybai.* Palikti 25 klausimai iš antrojo K.Būgos "Klausimų lapo". Prie "Apklauso 1" pridėtas atskiras lapelis "Paaiškinimai apklauso atsakytojams".

Lyginant su K.Būgos anketa, "Apklauso 1" privalumas yra galimi atsakymai — įvairūs tarmiški pavadinimai, pateikti po pagrindinio lietuvių bendrinės kalbos žodžio. Skliausteliuose dar duodami lotynų, vokiečių, rusų, lenkų kalbų atitikmenyes.

0.2. Padauginus "Apklausą 1", iš karto pradėtas medžiagos rinkimas. Buvo sudarytas maždaug 400 punktų tinklas tiesioginiam tarminiu duomenų rinkimui. Medžiaga rinkta nuo 1941 m. iki 1943 m. Gauta apie 150 000 atsakymų, tačiau ne iš viso lietuvių kalbos ploto ir ne iš visur tolygiai².

Paskutiniaisiais Antrojo pasaulinio karo metais duomenų rinkimas nutrūko. Jis atnaujintas 1972 m. ir tėsiamas toliau.

0.3. 1951 m. naujai sudarytos "Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo

¹ Lietuvių kalbos atlasas. T. 1. Leksika. V., 1977. P. 8—12.

² S a l y s A. Raštai. T. 3. Įvairūs straipsniai. Roma, 1985. P. 76; Lietuvių kalbos atlasas. T. 1. Leksika. P. 9—10.

programos”³ leksikos skyriuje paliki ir kai kurie ”Apklauso 1” klausimai. Rengiant spaudai šio atlaso⁴ pirmąjį tomai (leksikos žemėlapius ir komentarus), pagal A.Solio ”Apklausą 1” užrašyti duomenys dar nebuvvo reikiama sutvarkyti (sukartotekinti, suklasifikuoti), todėl jais pasinaudota labai mažai.

1. Pirmasis ”Apklauso 1” klausimas reikalavo užrašyti avies – naminio gyvulio, laikomo vilnoms ir mėsai, – pavadinimus.

1.1. Iš surinktų atsakymų matyti, kad labiausiai lietuvių kalbos tarmėse paplitęs senasis ide. pavadinimas *avis*. Jis vartojamas vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje (žr. 1 pav.). Vienoje kitoje vietoje užrašyta *e*- kamienė forma *avė*. Rytinėse lietuvių kalbos tarmėse *avij* beveik visiškai išstumės mažybinės priesagos -čelė vedinys – *avčlė*, iš pradžių galėjęs turėti tik mažybinę arba maloninę reikšmę, kuri ilgainiui išblankusi ir priartėjusi prie paveldėtinės *avies* reikšmės⁵.

Dabar abu pavadinimai vartojami sinonimiškai. Aptykrė riba tarp *avies* ir *avčlės* pavadinimų yra Joniškis-Radviliškis-Kėdainiai-Kaunas-Prienai. *Avčlės* paplitimo plote daug kur pasakoma ir *avis*. Taigi *avis* vartojama visame lietuvių kalbos plote, tik rytinėje dalyje – kaip *avčlės* variantas.

Šalia pagrindinių pavadinimų *avis* ir *avčlė* esama nemažai kitų, turinčių mažybinę ar maloninę reikšmę šaknies *av-* vedinių: *avýtė*, *avütė*, *avikė*, *aviátė*, *avičtė*, *avaičkà*. P.Skardžius dar mini lietuvių kalboje retai teaptinamos priesagos -yka vedinį *avyka*, Lietuvos rytuose vartotą priesagos -uika vedinį *avuika*⁶. *Avyka* duomenų rinkėjai 1977 m. dar užrašė Zieteloje.

1.2. Kitų šaknų avies pavadinimai reti, vartojami daugiausia Pietų Lietuvoje kaip *avies* variantai.

Iš senesnių duomenų matyti, kad gana gyvai vartoti iš avies šaukimo žodžių kilę šio gyvulio pavadinimai⁷. Tai šaknies *bur-* pavadinimai *bürē*, *büria* ir jų deminutiviniai variantai: *bürela* (*bürelė*?), *burýtė*, *burikė*, *buriükė*, *buriütė*, pasitaikantys beveik visame lietuvių kalbos plote.

Tos pačios kilmės (iš šaukimo žodžių) šaknies *kuc-* pavadinimai *kucē*, *kucylė*, *kuciūtė* buvo paplitę Dzūkuose. Pastarųjų metų duomenimis, šie pavadinimai nyksta, užleisdami vietą bendrinės kalbos žodžiui *avis*: *buriükė* ir *buriütė* užsiksuoti tik Kybartuose, o *kuciukė* – Balbieriškyje. Taip pat iš vartosenos išstumtas 1942–1943 m. Šiaurės Žemaitijoje vartotas pavadinimas *börē* (dem. *borčlė*). Nyksta ir kiti retesni avies pavadinimai: *bäsé*, *bazēlē*, *binē*, *bülē*, *cēbē*, *škiùdė*.

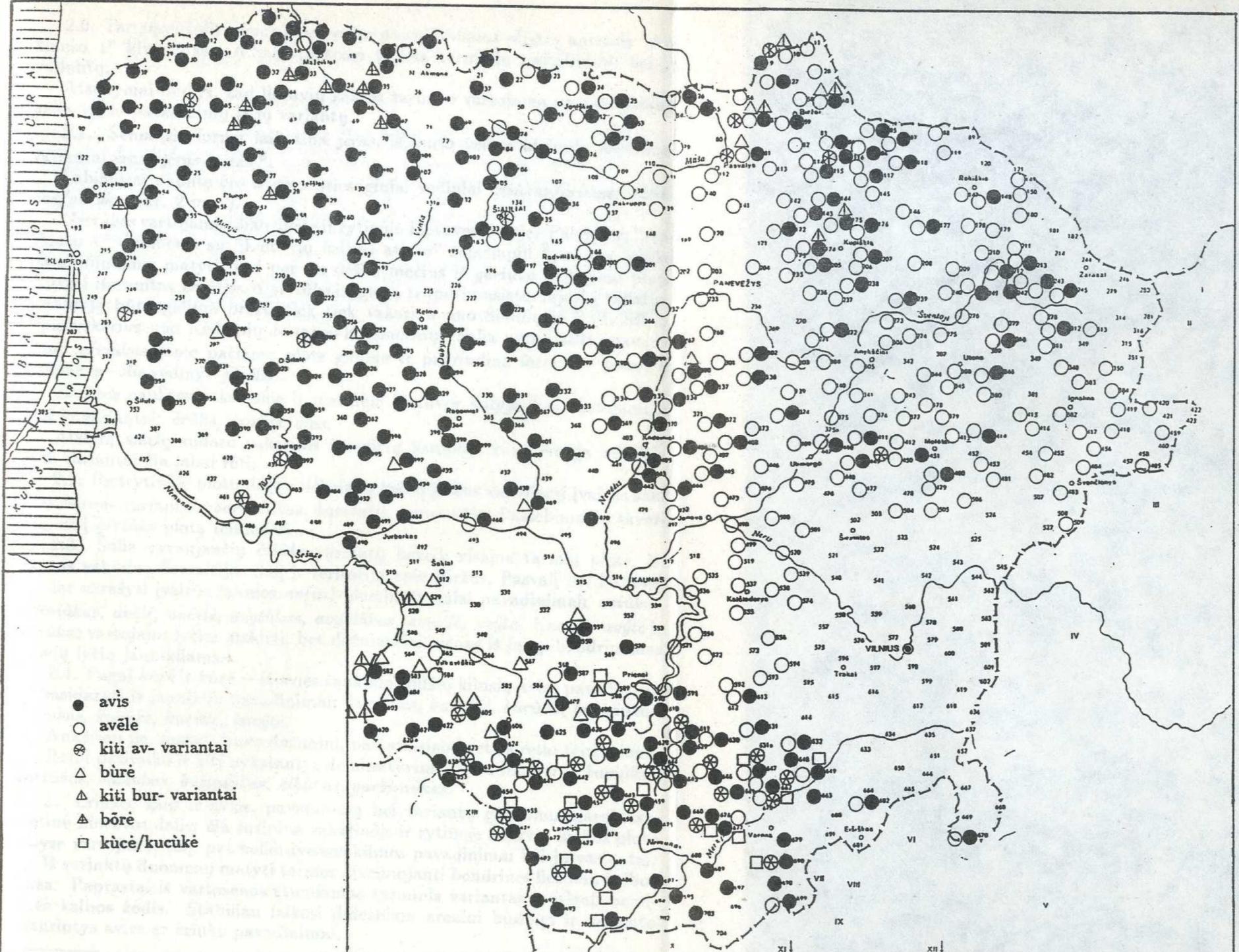
³ Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programa. V., 1951; II leid. – V., 1956.

⁴ Lietuvių kalbos atlasas. T. 1. Leksika.

⁵ Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. V., 1943. P. 177.

⁶ Ten pat. P. 131; 160.

⁷ Dėl iš šaukimo žodžių sudarytų avies pavadinimų žr. О т к у п щ и к о в Ю. В. Балтийские и славянские названия овцы и борана // Periferinės lietuvių kalbos tarmės. Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 30. V., 1993. P. 63–68; taip pat žr. Sabaliuskas A. Baltų kalbų naminiai gyvuliių pavadinimai (ju kilmė ir santykis su atitinkamais slavų kalbų pavadinimais) // Baltų ir slavų kalbų ryšiai. Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 10. V., 1968. P. 112–122.



1 pav. Avies pavadinimai.

2.0. Tarmėse išplitusiems avies vaiko pavadinimams skirtas antrasis "Apklauso 1" klausimas. A.Salys pateikė trylika tarminiu pavadinimų bei jų variantų.

Atsakymai liudija, kad lietuvių kalbos tarmėse vartojama apie trisdešimt avies vaiko pavadinimų ir jų variantų.

2.1. Seniausia forma laikytina *jéras*, iš kurio vėliau atsiradę fonetiniai variantai *éras*, *géras*, *véras*⁸.

Labiausiai paplitęs éro ir gérō priesaginiai vediniai *ériùkas/érùkas; gériùkas/gérùkas* (žr. 2 pav.).

Gériùkas vartojamas šiaurinėje ir rytinėje Lietuvos dalyje. Palyginus "Apklauso 1" duomenis su "Lietuvių kalbos atlaso" žemėlapiu⁹, skirtu ériuko pavadinimams, matyti, kad per du dešimtmečius iš *gériùko* vartojimo ploto visiškai išstumtas *ériùkas*, o *gériùko* izoglosa truputį pasistumėjusi į vakarus. Dabar ją būtų galima brėžti šiek tiek vakariau nuo Šiaulių ir Radviliškio, į pietvakarius nuo Kėdainių-Jonavos-Kaišiadorių. Šalia vyraujančio pavadinimo *gériùkas* tame pačiame plote galima ir pagrindinė forma – *géras*, ir priesagos -*élis* vedinys *gérélis*.

Ériùkas paplitęs vakarinėje ir pietinėje Lietuvos dalyje, kur vartojami ir kiti jo variantai: *érélis*, *éráilis*, *éras*.

Atskirą salelę sudaro vakarinis žemaičių kampus, kur vyrauja *véráilis*. Kiti variantai čia labai reti.

2.2. Pietrytinėje ploto dalyje dėl slavų kalbų įtakos vartojami *ivairūs* šaknies *baroni-* variantai: *baroniùkas*, *baronélis*, *baronáitis*. Pastebima jų skverbimosi į *gériùko* plotą tendencija.

2.3. Šalia vyraujančių *ériùko* variantų beveik visame tarmių plote, išskyrus vakarinę Žemaitijos dalį ir teritoriją apie Biržus, Pasvalį bei Panevėžį, dar užrašyti *ivairūs* šaknies *av(in)-* deminutyviniai pavadinimai: *aviùkas*, *aviniùkas*, *avéle*, *aváilé*, *avytlùkas*, *avyčiùkas*, *avylé*, *avýlé*. Kartais *avýté* ir *aviùkas* vartojami lyčiai atskirti, bet dažniausiai vienas iš jų apibendrinamas abiejų lyčių jaunikliams.

2.4. Pagal *bùré* ir *kùcé* – iš avies šaukimo žodžių kilusią avies pavadinimų – pasidaryti ir jauniklių pavadinimai: *buriùkas*, *buriùké*, *burùlis*, *burisiùkas*, *kuciùkas*, *kuciùké*, *kuciùté*, *kuciùjté*.

Anksčiau jie, matyt, buvo dažnesni, pastaraisiais metais retai teužrašomi.

Retai pasitaiko ir kiti nykstantys deminutyviniai pavadinimai – *bariùkas*, *bartùkas*, *baziùkas*, *baziniùkas*, *cibùkas*, *garbiniùkas*.

3. Ériuko, kaip ir avies, pavadinimų bei variantų gausumu margiausia pietinė Lietuvos dalis: čia susijina vakarinėje ir rytinėje lietuvių kalbos ploto dalyse vartojami, taip pat nelietuviškos kilmės pavadinimai bei jų variantai.

Iš surinktų duomenų matyti tarmes niveliuojanti bendrinės lietuvių kalbos įtaka. Paprastai iš vartosenos stumiamas tarminis variantas ir įsigali bendrinės kalbos žodis. Stabiliau laikosi didesniams arealui būdingi ir variantų neturintys avies ar ériuko pavadinimai.

⁸ S a b a l i a u s k a s A. Ten pat. P. 112–122.

⁹ Plg. Lietuvių kalbos atlasas. T. 1. Žemėl. Nr. 74, p. 148–149.

DIE BEZEICHNUNGEN DES SCHAFES UND DES LAMMES IN DEN MUNDARTEN (nach den Angaben des Fragebogens von A. Salys "Apklausas 1")

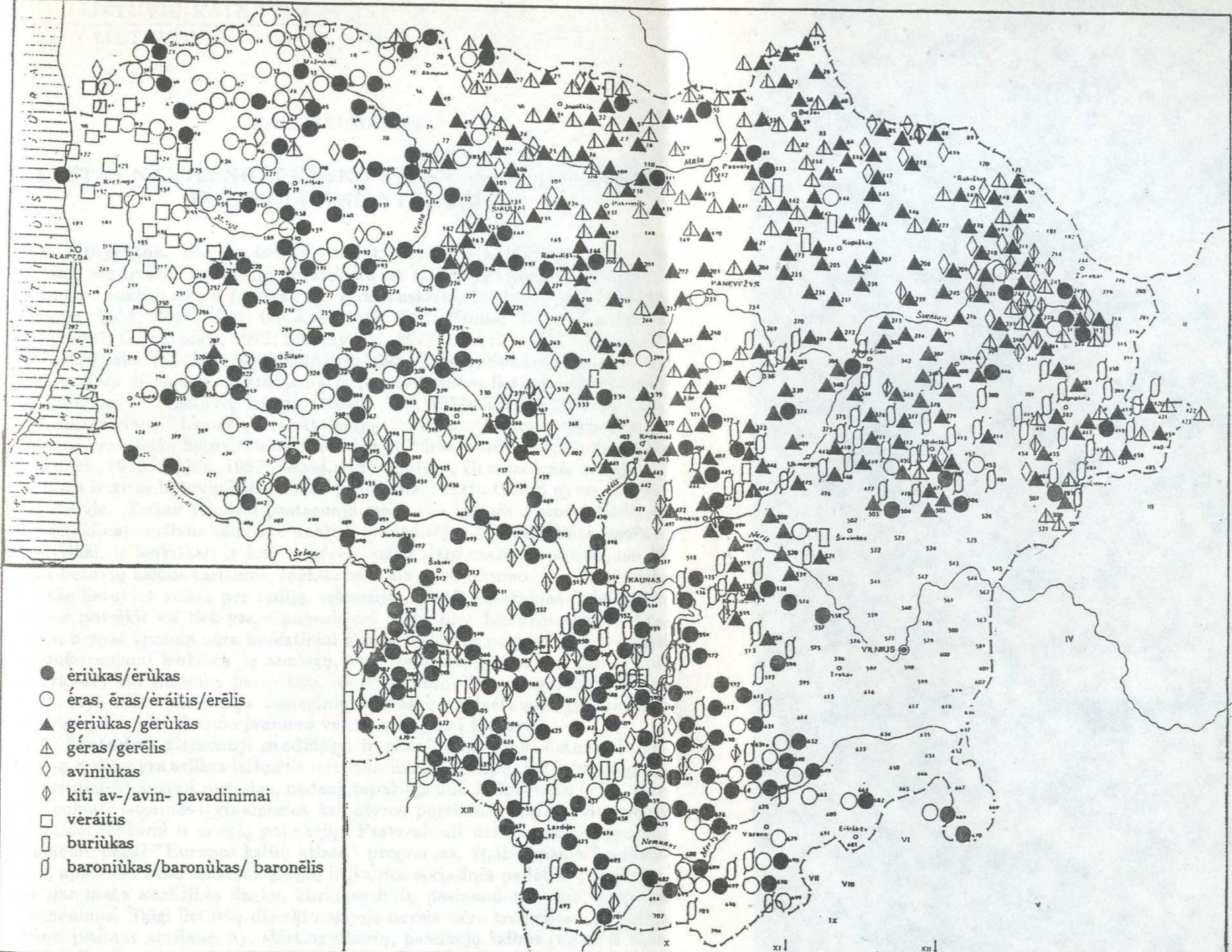
Zusammenfassung

Im Artikel wird ein Überblick über den Gebrauch der Bezeichnungen von Schaf und Lamm und ihre Verbreitung in den Mundarten des Litauischen gegeben.

Am meisten ist die Bezeichnung *avis* "Schaf" (im westlichen Teil der Fläche der litauischen Sprache) und die Ableitung des Suffixes *-elė* *avelė* (im östlichen Teil). Zur Bezeichnung des Schafes werden auch Wörter von den anderen Wurzeln, die meistens aus den Rufen der Schafe stammen, gebraucht.

Die Bezeichnung des Lammes wird *ériukas* im westlichen und *gériukas* im nördlichen und östlichen Teil Litauens gebraucht. In den Mundarten werden auch andere Ableitungen von der Wurzel *av(in)-* gebraucht.

Es wird Schlußfolgerung gezogen, daß aus dem Gebrauch die mundartlichen Bezeichnungen verdrängt werden und die Oberhand in einem größeren Areal charakteristische Bezeichnung *avis* und *gériukas* gewinnen.



2 pav. Ériuko pavadinimai.